

ARKADIUSZ RZEPKOWSKI
UNIwersytet Łódzki

Struktura społeczna mieszkańców województwa łódzkiego w świetle powszechnych spisów ludności w 1921 i 1931 r.

Struktura społeczna ludności Polski międzywojennej została już przedstawiona przez badaczy zajmujących się tą problematyką. Przede wszystkim należy tu przywołać publikacje Janusza Żarnowskiego¹. Konieczne jest jednak ustalenie struktury społecznej mieszkańców poszczególnych województw. Artykuł niniejszy jest próbą ukazania tejże stratyfikacji w odniesieniu do województwa łódzkiego na podstawie powszechnych spisów ludności z lat 1921 i 1931. Województwo łódzkie z okresu istnienia II Rzeczypospolitej nie doczekało się, jak dotychczas, prac poświęconych tejże problematyce, co może częściowo wynikać z faktu, że dużym zainteresowaniem cieszyła się dotychczas tylko sama stolica tegoż województwa, czyli Łódź.

W okresie poprzedzającym powstanie II Rzeczypospolitej społeczeństwo polskie uległo dość głębokim przemianom związanym z pojawieniem się nowego systemu społeczno-gospodarczego, określanego mianem kapitalizmu. Stratyfikacja społeczna ludności ziem polskich uległa w czasach zaborów daleko idącym przeobrażeniom. W XIX w. rozpoczął się na ziemiach polskich proces polegający na przekształcaniu się społeczeństwa feudalnego w nowoczesne, charakterystyczne dla systemu kapitalistycznego i epoki industrialnej, społeczeństwo klasowe. Najwcześniej przemiany te wystąpiły w zachodniej części ziem polskich, czyli na obszarze zaboru pruskiego.

¹ J. Żarnowski, *Spółczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, Warszawa 1973; M.M. Drozdowski, J. Żarnowski, *Przemiany struktury społecznej II Rzeczypospolitej*, [w:], *Droga przez półwiecze. O Polsce lat 1918–1968*, red. S. Herbst i Cz. Madajczyk, Warszawa 1969, s. 253–268.

Stopniowo jednak proces ten objął również tereny Królestwa Polskiego i, w mniejszym stopniu, Galicji Zachodniej. Na terenach znajdujących się na wschód od Bugu – pewnym wyjątkiem był tu białostocki okręg przemysłowy – i Sanu struktura społeczna zmieniła się wolniej i zachowała jeszcze wiele cech systemu stanowego. Przeobrażenia o charakterze cywilizacyjnym i ekonomicznym, jakie zaszły na ziemiach polskich, wywarły więc olbrzymi wpływ na przemiany w stratyfikacji społecznej ludności ziem polskich. Pojawiły się nowe grupy społeczne, takie jak klasa robotnicza, burżuazja, inteligencja czy drobnomieszczaństwo. Szczególnie liczni byli na omawianych ziemiach – choć różnie to wyglądało w poszczególnych rejonach – robotnicy, pracujący poza przemysłem także w innych działach gospodarki, jak choćby w rolnictwie czy handlu. Odrodzona w 1918 r. II Rzeczypospolita nadal była państwem przede wszystkim agrarnym, w którym jednak coraz większego znaczenia nabierały ośrodki miejskie o charakterze przemysłowym.

Województwa II Rzeczypospolitej różniły się pomiędzy sobą stopniem rozwoju społeczno-gospodarczego, co przejawiało się głównie w różnej ich urbanizacji i uprzemysłowieniu lub nawet, w tym ostatnim przypadku, jego braku, co oczywiście miało wpływ na skład społeczny zamieszkującej je ludności.

W dotychczasowych badaniach nad strukturą społeczną II Rzeczypospolitej stosowano stratyfikację klasowo-warstwową. Zakłada ona, iż istnieją następujące klasy i warstwy społeczne: burżuazja, drobnomieszczaństwo, pracownicy umysłowi, klasa robotnicza, ziemiaństwo, chłopci. Burżuazję tworzyli właściciele największych przedsiębiorstw przemysłowych, handlowych i finansowych, klasa ta występowała w miastach. Do drobnomieszczaństwa zalicza się właściciele mniejszych zakładów przemysłowych, handlowych i usługowych oraz warsztatów rzemieślniczych. Pracownicy umysłowi² to lepiej wykształcona część społeczeństwa, utrzymująca się z pracy umysłowej, pracująca w różnych działach gospodarki. Do tej warstwy społecznej wchodziło: inżynierowie, urzędnicy, lekarze, naukowcy, nauczyciele, oficerowie wojska i policji, sędziowie, prokuratorzy, adwokaci, notariusze, radcy prawni, ekonomiści, dziennikarze, pracownicy instytucji kulturalnych, średni nadzór techniczny zatrudniony w przedsiębiorstwach przemysłowych. Pracownikami umysłowymi były także osoby bez wyższego wykształcenia wyko-

² Do nich zalicza się całą inteligencję, która była najlepiej wykształconą grupą w obrębie wszystkich pracowników umysłowych.

nujące pracę umysłową, których nie można jednak zaliczyć do inteligencji, będące zatem kategorią pośrednią pomiędzy właściwą inteligencją a pracownikami fizycznymi³. Do klasy robotniczej zalicza się z kolei osoby wykonujące pracę fizyczną o charakterze najemnym, zatrudnione w przypadku miast głównie w przedsiębiorstwach przemysłowych. Ziemiaństwo to właściciele majątków ziemskich, choć niekoniecznie pochodzenia szlacheckiego⁴. Chłopi byli warstwą istniejącą już w średniowieczu, w XIX w. we wszystkich zaborach w wyniku uwłaszczenia otrzymali ziemię na własność, choć różna była wielkość gospodarstw rolnych, które posiadali lub dzierżawili. Wyróżnić trzeba jeszcze osoby o nieokreślonym stanowisku społecznym, których pozycji społecznej nie da się ustalić. W skład tej grupy wchodziły zapewne także środowiska marginesu społecznego⁵.

Przedstawiona wyżej klasyfikacja społeczna obowiązywała w polskiej nauce po II wojnie światowej. Po przemianach ustrojowych jakie nastąpiły w Polsce na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX w. pojawiła się teoria stratyfikacji społecznej wypracowana głównie na gruncie socjologii amerykańskiej⁶.

Chodzi oczywiście o badania obejmujące XIX i XX w., a więc okres, w którym dokonały się znaczące przeobrażenia ekonomiczne i społeczne obejmujące szczególnie kraje wysoko rozwinięte. Amerykańska teoria opisu stratyfikacji społecznej głosi, że każde społeczeństwo składa się z rozmaitych segmentów pozostających ze sobą w relacjach nadrzędności i podporządkowania (władza, przywileje, prestiż). Dominuje więc trójczłonowy opis struktury spo-

³ J. Żarnowski, *Struktura społeczna inteligencji w Polsce w latach 1918-1939*, Warszawa 1964, s. 33; J. Tomaszewski, *Inteligencja jako grupa społeczna w Polsce międzywojennej*, „Kwartalnik Historyczny” 1965, R. LXXII, nr 1, s. 105.

⁴ Majątki ziemskie nabywali bowiem przedstawiciele innych grup społecznych, takich jak przemysłowcy, wyżsi urzędnicy czy osoby z kręgów inteligentnych. Por. Sz. Rudnicki, *Ziemiaństwo*, [w:] W. Mędrzecki, Sz. Rudnicki, J. Żarnowski, *Spółeczeństwo Polskie w XX wieku*, Warszawa 2003, s. 205-207.

⁵ J. Żarnowski, *Spółeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej...*, s. 19-30; W. Mędrzecki, *Chłopi*, [w:] W. Mędrzecki, Sz. Rudnicki, J. Żarnowski, *Spółeczeństwo Polskie...*, s. 108; J. Żarnowski, *Epoka dwóch wojen*, [w:] I. Ichnatowicz, A. Mączak, B. Zientara, J. Żarnowski, *Spółeczeństwo polskie od X do XX wieku*, Warszawa 2005, s. 617-631. Pewnym mankamentem zastosowanej przez Janusza Żarnowskiego stratyfikacji klasowo-warstwowej jest brak wyróżnienia w obrębie ludności miejskiej średniozamożnych przedsiębiorców.

⁶ G. Matyszak, *Inteligencja a nowa klasa średnia w Polsce*, Łódź 1994, s. 7.

łecznej, polegający na wyodrębnieniu następujących klas: wyższej, średniej i niższej, także z wewnętrznymi podziałami tych klas na segmenty, lokujące człowieka wyżej lub niżej na drabinie społecznej⁷. W literaturze socjologicznej – ale nie tylko – podkreśla się, że taki podział jest adekwatny dla społeczeństw o ustabilizowanej hierarchii ról zawodowych i osiągniętych dochodów.

Przedstawiona wyżej stratyfikacja zakłada więc istnienie klas wyższej, średniej i niższej, z uwzględnieniem ich wewnętrznych różnicowań. Polski socjolog Henryk Domański postawił tezę, iż nie istnieje klasa średnia, a faktycznie społeczeństwa klasy średniej składające się z osób prezentujących pewien typ postaw i orientacji życiowych⁸. Są to te grupy społeczne, które w strukturze społecznej zajmują pozycje środkowe. W analogiczny sposób można mówić o społeczeństwach klasy wyższej i niższej.

Przedstawione wyżej dwie koncepcje opisu struktury społecznej⁹ stosowano już w badaniach nad strukturą społeczną w dobie II Rzeczypospolitej przy wykorzystaniu statystyki spisowej, jednak wyniki tych badań mają charakter szacunkowy¹⁰. W odniesieniu do ludności całego województwa łódzkiego użycie tych rodzajów stratyfikacji społecznej napotyka duże przeszkody, co jest wynikiem podziału ludności z uwagi na stanowisko społeczne zastosowane w materiałach spisowych. W spisach mamy do czynienia z podziałem na kategorie społeczne, które, choć są skorelowane z działaniami zawodowymi, nie dadzą się precyzyjnie przełożyć na grupy spo-

⁷ Dokładniej na temat tej stratyfikacji wypowiadam się w pracy poświęconej ludności Łodzi w okresie dwudziestolecia międzywojennego po. A. R z e p k o w s k i, *Ludność miasta Łodzi w latach 1918–1939*, Łódź 2008, s. 87–91.

⁸ H. D o m a ń s k i, *Spoleczeństwa klasy średniej*, Warszawa 1994, s. 5.

⁹ Obie z tych stratyfikacji były przeze mnie wykorzystywane przy ustalaniu struktury społecznej ludności Łodzi w okresie dwudziestolecia międzywojennego, wyniki moich badań mają jednak w tym przypadku charakter szacunkowy. Zastosowanie układu klasowo-warstwowego i stratyfikacji amerykańskiej w odniesieniu do dużego miasta o charakterze przemysłowym było, moim zdaniem, zabiegiem bardziej uzasadnionym niż przy rozpatrywaniu ludności całego województwa. W strukturze społecznej Łodzi nie występowało ziemiaństwo i chłopstwo, skład społeczny był więc mniej złożony. Zaznaczyć należy jednak, że moje ustalenia dotyczące odsetka burżuazji czy drobnomieszczaństwa mają charakter przybliżony. Por. A. R z e p k o w s k i, *op. cit.*, s. 81–94.

¹⁰ Są one poza tym obciążone dość dużym błędem, wynikającym jak sądzę z niemożności ustalenia w sposób precyzyjny liczebność burżuazji czy ziemiaństwa, gdyż brak jest danych o pozycji ekonomicznej osób prowadzących własną działalność gospodarczą, na którą składał się posiadany przez nie majątek, kapitał zakładowy czy obroty firm.

łeczne występujące w układzie klasowo-warstwowym czy w ramach stratyfikacji nowoczesnej. Brak jest bowiem bardzo istotnych w tym przypadku informacji o dochodach i majątku badanej ludności.

W powszechnym spisie ludności z 1921 r. podzielono całą ludność na czynną i bierną zawodowo, a następnie pod względem stanowiska społecznego na samodzielną i najemną. „Samodzielni” zostali rozdzieleni na dwie podgrupy: samodzielnych zatrudniających obcą siłę roboczą i samodzielnych nie zatrudniających takich sił. Poza samodzielnymi wyróżniono jeszcze następujące kategorie: personel pracowniczy¹¹; robotnicy i chałupnicy; pomagający członkowie rodzin¹² oraz osoby o niewiadomym stanowisku społecznym¹³. Pomimo rozdzielenia „samodzielných” na tych co posiadali pracowników i na nieposiadających pracowników najemnych nie można więc wydzielić ziemian¹⁴, burżuazji¹⁵, chłopów czy drobno-mieszczactwa. Jeszcze trudniej jest ustalić na podstawie wyników tego spisu liczebność poszczególnych grup społecznych przy zastosowaniu stratyfikacji nowoczesnej.

W swoich badaniach postanowiłem więc zastosować mocno zmodyfikowany typ klasowo-warstwowo, czyli następujący podział badanej ludności: zamożni i średniozamożni posiadacze¹⁶ (w grupie tej znaleźli się więc ziemianie, burżuazja; średniozamożni właściciele przedsiębiorstw, sklepów czy warsztatów rzemieślniczych,

¹¹ Do kategorii tej zaliczono pracowników umysłowych zatrudnionych w różnych działach gospodarki, czyli inteligencję reprezentującą różne zawody i specjalności: inżynierów, nauczycieli, urzędników, oficerów policji i wojska, lekarzy, prawników i innych oraz osoby nie należące do tej warstwy społecznej, lecz wykonujące pracę umysłową.

¹² Pomagający członkowie rodzin występowali przede wszystkim wśród małorolnych chłopów, drobnych rzemieślników czy handlowców.

¹³ *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. XVI, tabl. XVII, s. 96–97, 116–117; tabl. XVIII, s. 138–139.

¹⁴ Ziemiaństwo było grupą społeczną, o przynależności do której decydował nie tylko majątek, ale i styl życia, co – szczególnie w przypadku tego ostatniego warunku – jest niemożliwe do ustalenia na podstawie powszechnych spisów ludności.

¹⁵ Można jedynie ustalić liczebność burżuazji przemysłowej, czego nie da się dokonać w przypadku burżuazji handlowo-finansowej czy związanej z działalnością logistyczną, zapewne także licznej.

¹⁶ Klasa średnia, występująca w stratyfikacji amerykańskiej, znajdowała się w obrębie tej grupy.

bogatsi i średniozamożni chłopi); drobni posiadacze (grupa ta powstała z połączenia dwóch kategorii: samodzielnych nie zatrudniających obcych sił roboczych i pomagających członków rodzin) – byli to małorolni chłopi oraz właściciele niewielkich zakładów rzemieślniczych czy drobni handlarze; pracownicy umysłowi, to zaś ci, którzy w spisie odpowiadali kategorii o nazwie personel pracowniczy. Kolejną grupą będą robotnicy i chałupnicy¹⁷, a następnie osoby o nieokreślonym stanowisku społecznym, w obrębie tej kategorii pozostawały też zapewne osoby z kręgów marginesu społecznego. Zaprezentowany wyżej podział ludności pod względem struktury społecznej jest niewątpliwie także obciążony licznymi uproszczeniami. Uzyskane przeze mnie wyniki badań dotyczące struktury społecznej województwa łódzkiego w okresie istnienia II Rzeczypospolitej mają więc charakter przybliżony. O takiej ocenie decyduje zachowany materiał spisowy, oparty na metodologii uniemożliwiającej dokonanie podziału ludności województwa łódzkiego według klasycznego układu klasowo-warstwowego lub z zastosowaniem stratyfikacji amerykańskiej. Do tego celu nie można bowiem wykorzystać materiałów wytworzonych przez izby skarbowe. W głównej mierze decyduje o tym funkcjonujący w okresie dwudziestolecia międzywojennego system podatkowy, w którym przeważały podatki pośrednie, gdyż bezpośrednie były źle skonstruowane i najczęściej nie obowiązywały całej ludności, a tylko wybrane grupy społeczne. Materiały skarbowe dotyczące międzywojennego województwa łódzkiego zachowały się zresztą jedynie fragmentarycznie.

Międzywojenne województwo łódzkie, choć główny dział zatrudnienia dla zamieszkałej na tym obszarze ludności stanowiło rolnictwo, było dobrze uprzemysłowione, z dominującym przemysłem włókienniczym, skupionym w takich ośrodkach przemysłowych, jak Łódź, Pabianice, Zgierz, Tomaszów Mazowiecki czy Zduńska Wola¹⁸. Rolniczo-przemysłowy charakter tego województwa miał niewątpliwie duży wpływ na jego skład społeczny.

¹⁷ Chałupnicy byli uzależnieni ekonomicznie od przedsiębiorcy, dlatego też zaliczono ich do jednej kategorii z robotnikami. Por. E. R o s s e t, *Proletariat łódzki w świetle badań demograficznych*, Łódź 1930, s. 7–8.

¹⁸ B. W a c h o w s k a, *Pabianice w okresie drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, [w:] *Dzieje Pabianic*, red. G. Missalowa, Łódź 1968, s. 262–263, 308–310; e a d e m, *W drugiej Rzeczypospolitej*, [w:] *Tomaszów Mazowiecki. Dzieje miasta*, red. B. Wachowska, Warszawa–Łódź 1988, s. 221–246; e a d e m, *Druga Rzeczypospolita*, [w:] *Zgierz. Dzieje miasta do 1988 roku*, red. R. Rosin, Łódź–Zgierz 1995, s. 248–261; A. J e w t u c h o w i c z, A. S u l i b o r s k i, *Struktura gospodarcza Łodzi w latach*

Tabela 1

Struktura społeczna ludności województwa łódzkiego w 1921 r. (w %)

Grupy społeczne	Czynni i bierni	Czynni
Zamożni i średniozamożni posiadacze	7,53	4,78
Drobni posiadacze	51,15	56,48
Pracownicy umysłowi	3,86	3,19
Robotnicy i chałupnicy	34,11	32,19
Niewiadome stanowisko społeczne	3,36	3,36

Źródło: *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. XVI, s. 96–97, tabl. XVII.

Tabela 2

Struktura społeczna ludności miejskiej województwa łódzkiego w 1921 r. (w %)

Grupy społeczne	Czynni i bierni	Czynni
Zamożni i średniozamożni posiadacze	6,05	3,70
Drobni posiadacze	30,19	25,44
Pracownicy umysłowi	7,60	7,85
Robotnicy i chałupnicy	49,42	54,61
Niewiadome stanowisko społeczne	6,74	8,39

Źródło: *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa 1928], t. XVI, s. 116–117, tabl. XVIII (obliczenia własne).

Strukturę społeczną ludności województwa łódzkiego oraz ludności miejskiej i wiejskiej ukazują tabele 1–3. W przypadku całej ludności województwa łódzkiego (czynni i bierni zawodowo) dominowali drobni posiadacze, których wskaźnik w odniesieniu do ludności czynnej zawodowo był bardzo wysoki i wynosił 51,15%. Na drugim miejscu znajdowali się robotnicy i chałupnicy, którzy sta-

1918–1989, [w:] *Łódź. Monografia miasta*, red. S. Liszewski, Łódź 2009, s. 297–308; J. Śmiałowski, *Przemysł i rzemiosło w Zduńskiej Woli w latach międzywojennych (1918–1939)*, „Rocznik Łódzki” 1988, t. XXXVIII, s. 107–116.

nowili ponad 1/3 ludności całego województwa łódzkiego, a po nich zamożni i średniozamożni posiadacze, których odsetek wynosił 7,53. Udział pracowników umysłowych był niewielki. W przypadku ludności czynnej zawodowo wskaźnik drobnych posiadaczy był jeszcze wyższy i wynosił 56,48%¹⁹, nieco niższy był odsetek robotników i chałupników, zdecydowanie mniejszy udział zamożnych i średniozamożnych posiadaczy²⁰, który w tym wypadku kształtował się poniżej 5%. Wysoki wskaźnik drobnych posiadaczy występował szczególnie w odniesieniu do ludności zamieszkałej na wsi, która – jak wspomniano wyżej – stanowiła większość ludności województwa łódzkiego. Duży udział drobnych posiadaczy w strukturze społecznej wsi województwa łódzkiego niewątpliwie wynikał z faktu, iż na wsi dominowali liczebnie drobnorolni chłopi. Robotnicy i chałupnicy byli z kolei najliczniejszą grupą w miastach, gdzie zdecydowanie wyższy niż na wsi był także odsetek pracowników umysłowych, notowano tu natomiast nieco niższy udział zamożnych i średniozamożnych posiadaczy, na co miało wpływ występujące, szczególnie w miastach przemysłowych, zjawisko większej koncentracji dużej własności²¹.

Województwo łódzkie wraz z województwem kieleckim to dwa najlepiej uprzemysłowione województwa na początku lat dwudziestych XX w. Warto przyrzeć się więc także strukturze społecznej województwa kieleckiego. Proporcje pomiędzy poszczególnymi grupami społecznymi są zbliżone do tych występujących w województwie łódzkim, choć pojawiają się i pewne różnice. W województwie kieleckim w przypadku całej ludności (czynni i bierni zawodowo), jak i tylko czynnych zawodowo wskaźnik zamożnych i średniozamożnych posiadaczy jest niższy niż w województwie łódzkim i wynosił dla całej ludności 5,54%, a dla czynnych zawodowo 4,78%, podobnie rzecz się ma w odniesieniu do robotników i chałupników, których udział w przypadku ogółu populacji sięga 27,85%, a w przypadku czynnych zawodowo kształtuje się na poziomie 23,56%, czyli

¹⁹ Tłumaczyć to można większą aktywizacją zawodową w obrębie tej grupy, co odnosi się w szczególności do małorolnych chłopów.

²⁰ Aktywizacja zawodowa w tej grupie była więc wyraźnie niższa niż w przypadku robotników czy drobnych posiadaczy, co wynika z faktu, iż w rodzinach fabrykanckich, ziemiańskich czy zamożniejszych kupców lub chłopów kobiety i młodzież nie musiały podejmować pracy zawodowej.

²¹ W miastach przemysłowych, takich jak Łódź, stosunkowo niewielka liczba rodzin posiadała olbrzymi kapitał w postaci dużych zakładów przemysłowych, banków, przedsiębiorstw handlowych itd.

Tabela 3

Struktura społeczna ludności wiejskiej województwa łódzkiego w 1921 r. (w %)

Grupy społeczne	Czynni i bierni	Czynni
Zamożni i średniozamożni posiadacze	8,40	5,27
Drobni posiadacze	63,59	70,33
Pracownicy umysłowi	1,64	1,11
Robotnicy i chałupnicy	25,02	22,18
Niewiadome stanowisko społeczne	1,36	1,12

Źródło: *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. XVI, s. 138–139, tabl. XVIII (obliczenia własne).

jest niższy od wskaźnika robotników i chałupników w województwie łódzkim o kilka punktów procentowych. Z kolei odsetek drobnych posiadaczy w województwie kieleckim jest wyższy niż w łódzkim i wynosi 61,14% dla wszystkim mieszkańców i 56,48% dla czynnych zawodowo²², co daje w pierwszym przypadku 10, a w drugim prawie 12 punktów procentowych różnicy w odniesieniu do województwa łódzkiego. Wskaźniki pracowników umysłowych w obu województwach kształtują się na podobnym poziomie. Niewątpliwie wyższy odsetek zamożnych i średniozamożnych posiadaczy oraz robotników i chałupników oraz odwrotna sytuacja w przypadku drobnych posiadaczy w województwie łódzkim w porównaniu z województwem kieleckim wynika z faktu, iż województwo łódzkie było lepiej uprzemysłowione.

Strukturę społeczną ludności województwa łódzkiego według poszczególnych powiatów (por. tab. 4) można ustalić w odniesieniu do ludności czynnej zawodowo²³. W skali poszczególnych powiatów da się zaobserwować następujące zjawisko: odsetek drobnych posiadaczy – którzy dominują we wszystkich powiatach z wyjątkiem powiatu grodzkiego łódzkiego – jest największy w najsłabiej zurba-

²² *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo kieleckie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1927, t. XVII, s. 106–107, tabl. 17. (obliczenia własne).

²³ Brak stratyfikacji społecznej zastosowanej w tym spisie dla biernych zawodowo.

nizowanych powiatach, takich jak powiaty wieluński, radomszczański, turecki lub w powiatach, gdzie nie było wielkiego przemysłu, czyli w powiecie sieradzkim i piotrkowskim, co oczywiście ma związek z faktem, iż na terenie tych powiatów mamy do czynienia z dominacją pozaprzemysłowych dziedzin²⁴ gospodarki, szczególnie rolnictwa. Z kolei w powiatach lepiej zurbanizowanych, do jakich – poza typowo miejskim i przemysłowym²⁵ powiatem grodzkim łódzkim – należał powiat łódzki, na terenie którego leżały takie ośrodki przemysłowe, jak Zgierz, Aleksandrów, Konstantynów, czy powiat brzeziński z ważnym ośrodkiem przemysłowym jakim był Tomaszów Mazowiecki, wskaźniki liczby robotników wraz z chałupnikami oraz pracowników umysłowych są zdecydowanie wyższe. Wydaje się, że udział w danym powiecie zamożnych i średniozamożnych posiadaczy zależał w dużej mierze od stopnia rozwoju ekonomicznego i struktury gospodarki oraz struktury własności.

W opublikowanych wynikach powszechnego spisu ludności z 1931 r., dotyczących stanowiska społecznego ludności województwa łódzkiego, ludności zatrudnionej w rolnictwie poświęcono odrębne tabele. Wyróżniono ludność samodzielną, którą podzielono na: zatrudniających siły najemne, nie zatrudniających sił najemnych oraz dożywotników wraz z osobami pozostającymi na ich utrzymaniu. Ludność najemną w rolnictwie posegregowano pod kątem stanowiska społecznego na pracowników umysłowych i wszystkich robotników (w grupie tej znaleźli się także rzemieślnicy zatrudnieni w gospodarstwach rolnych²⁶). W odniesieniu do ludności zatrudnionej w pozarolniczych działach kategorii tych było jeszcze więcej. Samodzielną wraz z pomagającymi członkami rodzin podzielono na zatrudniających siły najemne oraz nie zatrudniających sił najemnych; w obrębie grupy pracowników najemnych wyróżniono: pracowników umysłowych, robotników oraz chałupników wraz z pomagającymi członkami rodzin²⁷.

²⁴ Nie było tutaj zapotrzebowania na najemną siłę roboczą, tak potrzebną w przypadku produkcji przemysłowej.

²⁵ Łódź była ważnym, dużym ośrodkiem przemysłowym, w którym główną rolę odgrywał przemysł włókienniczy. Por. K. B a d z i a k, M. Ł a p a, *Bilans rozwoju Łodzi międzywojennej na polu przemian ekonomicznych, zmian ludnościowych i kształtowania się infrastruktury miejskiej*, [w:] *Łódź w 1939 roku. Studia i szkice*, red. T. Toborek i P. Waingertner, Łódź 2011, s. 27–33.

²⁶ Ich status społeczny był zbliżony do statusu społecznego robotników.

²⁷ *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9 XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź*, „Statystyka Polski”

Tabela 4

Struktura społeczna ludności czynnej zawodowo województwa łódzkiego według powiatów w 1921 r. (w %)

Powiaty	Grupy społeczne				
	zamożni i średnio-zamożni posiadacze	drobni posiadacze	pracownicy umysłowi	robotnicy i chałupnicy	niewiadome stanowisko społeczne
Brzeziński	5,57	59,46	2,82	28,55	3,60
Kaliski	4,83	54,88	2,92	31,70	5,67
Kolski	5,69	58,80	1,62	31,33	2,55
Koniński	5,25	62,76	1,68	27,70	2,62
Łaski	5,21	61,46	2,35	29,29	1,69
Łęczycki	6,63	57,11	1,96	31,69	2,61
Łódzki (grodzki)	3,59	18,67	9,00	61,35	7,40
Łódzki	5,54	52,69	2,76	35,49	3,52
Piotrkowski	4,42	66,88	2,40	23,88	2,41
Radomszczański	3,69	75,47	1,66	18,06	1,12
Sieradzki	5,20	67,36	1,67	23,75	2,02
Słupecki	5,23	60,80	1,50	29,32	3,15
Turecki	6,11	68,06	1,24	23,30	1,29
Wieluński	4,00	78,10	1,04	15,74	1,12

Źródło: Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. *Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. XVI, tabl. XVIII, s. 158, 161, 164, 167, 170, 173, 176, 177, 180, 183, 186, 189, 192, 195 (obliczenia własne).

Ustalenie struktury społecznej ludności województwa łódzkiego w odniesieniu do początku lat trzydziestych XX w. jest więc jeszcze bardziej utrudnione aniżeli w przypadku spisu z 1921 r., głównie ze względu na wspomniane wyżej oddzielenie ludności rolniczej od

[Warszawa] 1937, seria C, z. LXVII, s. 29, tabl. 19, s. 30, tabl. 24, s. 32, tabl. 28; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9 XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, seria C, z. LXXVII, s. 68, tabl. 19, s. 85, tabl. 22, s. 87, 88, 100, tab. 24, s. 112, tabl. 28, s. 113, 166–167, 214–215, 254–255.

Struktura społeczna ludności województwa łódzkiego w 1931 r. (w %)

Grupy społeczne	Czynni i bierni	Czynni
Zamożni i średniozamożni posiadacze	11,37	6,60
Drobni posiadacze	41,85	44,92
Pracownicy umysłowi	4,18	4,32
Robotnicy i chałupnicy	40,50	42,45
Niewiadome stanowisko społeczne	2,09	1,71

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9 XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1937, seria C, z. LXVII, s. 29, tabl. 19, s. 30, tabl. 24, s. 32, tabl. 28; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9 XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, seria C, z. LXXVII, s. 68, s. 85, tabl. 22, tabl. 19, s. 100, tabl. 24, s. 112, tabl. 28, s. 113, tabl. 28 (obliczenia własne).

pozostałych mieszkańców województwa. Ustalenie struktury społecznej, szczególnie w przypadku ludności czynnej zawodowo, będzie więc w dużej mierze miało charakter przybliżony²⁸. Analizując wyniki spisu z 1931 r. zdecydowałem się na zastosowanie tej samej stratyfikacji społecznej co w przypadku poprzedniego spisu. Samodzielnym zatrudniających siły najemne zaliczyłem więc do grupy zamożnych i średniozamożnych posiadaczy, samodzielnym nie zatrudniających sił najemnych do drobnych posiadaczy, ponadto wyróżniłem pracowników umysłowych oraz robotników i chałupników. Wyróżnionych w ramach ludności zatrudnionej w rolnictwie dożywotników i osoby utrzymywane przez nich²⁹ zaliczyłem do drobnych posiadaczy, ich pozycja społeczno-ekonomiczna była bowiem zbliżona do tej grupy społecznej.

Strukturę społeczną całego województwa łódzkiego oraz strukturę społeczną ludności miejskiej, mieszkańców miast liczących powyżej 20 000 mieszkańców i ludności wiejskiej przedstawiają tabele 5–8. Biorąc pod uwagę całą ludność województwa łódzkiego

²⁸ Brak jest danych jaka część samodzielnym zatrudnionych w rolnictwie zamieszkiwała wieś.

²⁹ Dożywotnicy to osoby uzyskujące dochody z tytułu przekazania praw własnościowych lub wdzierżawienia ziemi innym osobom.

Tabela 6

Struktura społeczna ludności miejskiej województwa łódzkiego w 1931 r. (w %)

Grupy społeczne	Czynni i bierni	Czynni
Zamożni i średniozamożni posiadacze	4,77	3,84
Drobni posiadacze	25,20	21,00
Pracownicy umysłowi	8,01	8,41
Robotnicy i chałupnicy	56,96	63,66
Niewiadome stanowisko społeczne	5,06	3,09

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9 XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1937, seria C, z. LXVII, s. 29, tabl. 19, s. 30, tabl. 24, s. 32, tabl. 28; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9 XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, seria C, z. LXXVII, s. 68, tabl. 19, s. 85, tabl. 22, s. 100, tabl. 24, s. 166, tabl. 28, s. 167, tabl. 28 (obliczenia własne).

w 1931 r. podkreślić trzeba, iż w porównaniu z początkiem lat dwudziestych XX w. wystąpił wzrost zamożnych i średniozamożnych posiadaczy, których wskaźnik wzrósł do 11,37%, odnotowano natomiast spadek liczby drobnych posiadaczy, których odsetek zmalał do 41,85%. Z kolei udział grup robotników i chałupników powiększył się i na początku lat trzydziestych XX w. stanowili oni już $\frac{3}{4}$ społeczeństwa województwa łódzkiego. Niewielki wzrost wystąpił u pracowników umysłowych. Mniejszy był wskaźnik osób o nie ustalonej pozycji społecznej.

W przypadku ludności czynnej zawodowo obserwujemy w stosunku do sytuacji z 1921 r. pewne zmiany, wystąpił nieduży wzrost zamożnych i średniozamożnych posiadaczy (z 4,78% do 6,60%). Większy natomiast był spadek w grupie drobnych posiadaczy (z 56,48% do 44,92%), co można tłumaczyć raczej zmniejszeniem się w okresie wielkiego kryzysu gospodarczego liczby małych gospodarstw i porzucaniem pracy w rolnictwie, do handlu i rzemiosła w tym czasie napływały bowiem osoby z innych grup społeczno-zawodowych³⁰. Odsetek robotników i chałupników był jeszcze większy i wynosił 42, 45.

³⁰ Byli to dawni właściciele zakładów przemysłowych czy większych przedsiębiorstw handlowych, którzy znaleźli się w trudnej sytuacji finansowej oraz osoby,

Tabela 7

Struktura społeczna ludności miast województwa łódzkiego liczących powyżej 20 000 mieszkańców w 1931 r. (w %)

Grupy społeczne	Czynni i bierni	Czynni
Zamożni i średniozamożni posiadacze	4,45	3,51
Drobni posiadacze	20,99	17,87
Pracownicy umysłowi	8,80	9,01
Robotnicy i chałupnicy	62,37	66,7
Niewiadome stanowisko społeczne	3,39	2,91

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9 XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1937, seria C, z. LXVII, s. 29, tabl. 19, s. 30, tabl. 24, s. 32, tabl. 28; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9 XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, seria C, z. LXXVII, s. 68, tabl. 19, s. 87, tabl. 22, s. 100, tabl. 24, s. 215, tabl. 28 (obliczenia własne).

Tabela 8

Struktura społeczna ludności wiejskiej województwa łódzkiego w 1931 r. (w %)

Grupy społeczne	Czynni i bierni	Czynni
Zamożni i średniozamożni posiadacze	8,32	8,54
Drobni posiadacze	61,72	61,74
Pracownicy umysłowi	1,42	1,44
Robotnicy i chałupnicy	27,46	27,54
Niewiadome stanowisko społeczne	1,08	0,74

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9 XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, seria C, z. LXXVII, s. 68, tabl. 19, s. 88, tabl. 22, s. 100, tabl. 24, s. 254, tabl. 28, s. 255, tabl. 28 (obliczenia własne).

które utraciły pracę, a także osoby wchodzące dopiero na rynek pracy. Por. S. Kowalska-Glikman, *Drobnomieszczaństwo polskie w warunkach rozwoju gospodarki kapitalistycznej (XIX wiek – lata międzywojenne)*, [w:] *Metamorfozy społeczne*, red. J. Żarnowski, Warszawa 1997, s. 101.

W odniesieniu do całej ludności miejskiej oraz jej czynnej zawodowo części widoczny jest w porównaniu ze stanem z początku lat dwudziestych wyraźny wzrost udziału robotników i chałupników, szczególnie w przypadku ludności czynnej zawodowo (w 1931 r. stanowili oni ponad 6/10 ogółu pracujących). O ile odsetek zamożnych i średniozamożnych posiadaczy zmalał nieco w przypadku wszystkich mieszkańców, o tyle u czynnych zawodowo utrzymał się właściwie na tym samym poziomie, z lekką tendencją wzrostową. Wskaźnik drobnych posiadaczy był już mniejszy³¹.

Wyniki moich badań dotyczące struktury społecznej w miastach powyżej 20 000 w 1931 r. wskazują, że proporcje pomiędzy poszczególnymi grupami społecznymi są zbliżone do odnoszących się do całej ludności miejskiej. Odnotować należy tutaj jednak wysoki udział robotników i chałupników, dochodzący w przypadku ludności czynnej zawodowo do 66,70% ogółu aktywnych zawodowo, co wynika oczywiście z faktu, iż w miastach średnich i dużych znaczną rolę w gospodarce i strukturze zatrudnienia odgrywał przemysł.

Na wsi struktura społeczna w porównaniu z początkiem lat dwudziestych w większym stopniu zmieniła się w przypadku ludności czynnej zawodowo, o ile bowiem dla całej ludności wiejskiej odsetek zamożnych i średniozamożnych posiadaczy utrzymał się właściwie na tym samym poziomie, choć zauważalna jest tutaj lekka tendencja spadkowa, o tyle u samych tylko czynnych zawodowo nastąpił w ciągu tych 10 lat wyraźny wzrost tej grupy (z 5,27% do 8,54%). Zdecydowanie większy niż dla ogółu mieszkańców był także spadek liczby drobnych posiadaczy (z 70,33% do 61,74%), a także wzrost udziału robotników. Zmniejszenie się udziału drobnych posiadaczy wywołane zostało wspomnianym wyżej spadkiem liczby małych gospodarstw rolnych.

Widoczny, szczególnie w obrębie ludności miejskiej, wzrost udziału robotników i chałupników w strukturze społecznej ludności województwa łódzkiego, co jest także cechą charakterystyczną dla całego kraju³², świadczy o postępującej industrializacji tego województwa.

³¹ W liczbach absolutnych nastąpił nawet pewien wzrost w tej grupie, lecz znaczne zwiększenie się liczby robotników i chałupników oraz w mniejszym stopniu pracowników umysłowych spowodowało, że odsetek drobnych posiadaczy, wśród których dominowali rzemieślnicy i drobni handlarze, zmalał.

³² J. Tomaszewski, *Liczba robotników*, [w:] Z. Landau, J. Tomaszewski, *Druga Rzeczpospolita. Gospodarka. Społeczeństwo. Miejsce w świecie*, Warszawa 1977, s. 153–155.

Strukturę społeczną ludności (czynni i bierni)³³ poszczególnych powiatów województwa łódzkiego w roku 1931 ukazuje tabela 9. Udział zamożnych i średniozamożnych posiadaczy był największy w powiecie łęczyckim i dość znaczny w innych rolniczych powiatach. Wysoki wskaźnik drobnych posiadaczy występuje w typowo rolniczych powiatach, szczególnie widoczne jest to w przypadku powiatów radomszczańskiego, tureckiego i wieluńskiego. W powiatach lepiej zurbanizowanych i tam, gdzie występowały znaczniejsze ośrodki przemysłowe lub handlowe widoczny jest znaczny odsetek robotników i chałupników. Poza samą Łodzią, taki stan występował szczególnie w powiatach łódzkim, brzezińskim, kaliskim, łaskim³⁴. Pewien wyjątek stanowił tu niezbyt silnie zurbanizowany powiat kolski, w którym jednak notowano niższy odsetek drobnych posiadaczy w porównaniu z innymi powiatami o charakterze agrarnym. Pracownicy umysłowi w większej liczbie występowali w tych powiatach, gdzie były znaczniejsze ośrodki miejskie.

Województwo łódzkie, jak wspomniano wyżej, należało do lepiej uprzemysłowionych w międzywojennej Polsce, choć nadal większość jego mieszkańców utrzymywała się z rolnictwa i pokrewnych dziedzin gospodarki. Struktura społeczna ludności województwa łódzkiego w okresie dwudziestolecia międzywojennego była więc typowa dla obszarów o charakterze rolniczo-przemysłowym. Występowała na tym terenie duża grupa ludności niezależnej ekonomicznie, prowadząca działalność gospodarczą. W znacznej mierze byli to małorolni chłopcy i drobni przedsiębiorcy, co jest typowe dla społeczeństw Europy Środkowej i Wschodniej w pierwszej połowie XX w.³⁵ Inną cechą charakterystyczną dla tego województwa był

³³ Ze względu na brak danych odnośnie do ludności samodzielnej w rolnictwie czynnej zawodowo zamieszkałej w miastach poszczególnych powiatów (wyjątkiem jest tylko Łódź), nie zdecydowałem się na ukazanie struktury społecznej ludności czynnej zawodowo według powiatów, gdyż wyniki tych badań obciążone byłyby zbyt dużym błędem (pominałbym bowiem zbyt liczną grupę mieszkańców ośrodków miejskich prowadzących gospodarstwa rolne).

³⁴ W międzywojennej Polsce duży wpływ na rozwój liczebny klasy robotniczej miała migracja ludności ze wsi do miast o charakterze przemysłowym. Migracje te wynikały z przeludnienia wsi polskiej w tym okresie. Ważną rolę w przyciąganiu nadwyżek ludności wiejskiej odgrywał łódzki okręg przemysłowy. Por. Z. L a n - d a u, J. T o m a s z e w s k i, *Robotnicy przemysłowi w Polsce. Materialne warunki bytu 1918–1939*, Warszawa 1971, s. 36–39.

³⁵ Duży odsetek drobnych posiadaczy (głównie rolników) jest charakterystyczny dla krajów, takich jak Rumunia, Węgry, Bułgaria, Jugosławia, Czechosłowacja, Finlandia i inne kraje Europy Środkowowschodniej czy Południowow-

dość znaczny odsetek ludności utrzymującej się z pracy najemnej, szczególnie z pracy o charakterze fizycznym w dużych zakładach przemysłowych, stąd znaczny odsetek robotników i chałupników.

Tabela 9

Struktura społeczna ludności powiatów województwa łódzkiego
w 1931 r. – czynni i bierni zawodowo (w %)

Powiaty	Grupy społeczne				
	zamożni i średnio- zamożni posiadacze	drobni posia- dacze	pracowni- cy umy- słowi	robotnicy i chałup- nicy	niewiado- me stano- wisko społeczne
Brzeziński	6,42	47,64	3,63	40,01	2,30
Kaliski	7,90	46,87	3,91	38,30	3,02
Kolski	9,82	52,09	2,14	34,28	1,67
Koniński	8,77	53,76	1,94	33,67	1,86
Łaski	7,23	50,36	3,22	37,75	1,43
Łęczycki	10,82	51,55	2,25	33,81	1,57
Łódzki (grodzki)	4,39	19,94	9,24	63,58	2,85
Łódzki	6,28	34,71	3,83	53,41	1,77
Piotrkowski	6,45	56,65	3,05	31,43	2,42
Radomszczański	4,78	68,52	2,40	22,96	1,34
Sieradzki	8,08	58,02	2,24	29,81	1,84
Słupecki	11,94	62,15	1,59	23,35	0,97
Turecki	5,94	65,55	1,52	25,42	1,56
Wieluński	6,42	47,64	3,63	40,01	2,30

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9 XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1937, seria C, z. LXVII, s. 27, tabl. 18, s. 29, tabl. 19, s. 30, tabl. 24, s. 32, tabl. 28; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9 XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, seria C, z. LXXVII, s. 68, tabl. 19, s. 65–67, tabl. 18, s. 101–106, tabl. 24, s. 294, 297, 302, 305, 308, 310, 314, 318, 321, 325, 327, tabl. 29 (obliczenia własne).

schodniej. Por. J. Tomaszewski, Z. Landau, *Polska w Europie i świecie*, Warszawa 2005, s. 40–41.

Social stratification in Łódź Voivodeship on the basis of censuses done in 1921 and 1931

The structure of Polish population in the interwar period has been already presented by scholars dealing with this issue, mainly in publications of Janusz Żarnowski. However, there is a need for determining the social composition of inhabitants of particular voivodeships of Second Polish Republic. This article in an attempt to present this social stratification in Łódź Voivodeship on the basis of censuses done in 1921 and 1931. Publications on Łódź Voivodeship during the period of Second Polish Republic are yet to be written, partly because the attention of researchers was focused mainly on the capital of the voivodeship – the city of Łódź.

Although Łódź Voivodeship was one of the most industrialized voivodeships of the interwar period Poland, the majority of its population was employed in agriculture and related branches of economy. Because of that the population structure of Łódź Voivodeship during the interwar period was a typical one for a voivodeship of an agricultural and industrial nature. During that time a large part of the population of the voivodeship was economically independent and conducted business activity, they were mostly small business owners, which is typical for capitalistic societies of the first half of 20th century in Central and Eastern Europe. Another characteristic feature of this voivodeship was the fact that a substantial percentage of population worked as hired labor, especially doing manual tasks in big factories, thus a high percentage of workers and home workers, especially in regions of concentrated industry.